

सीमान्तकृत समूह र अधिकार

अधिवक्ता सपना प्रधान मल्ल, सविन श्रेष्ठ, कर्ण थापा
महिला, कानून र विकास मञ्च

१. पृष्ठभूमि :

जनआन्दोलन-२ पछि लोकतन्त्रको स्थापनाका साथै समावेशीको विषय राजनीतिक विकास प्रक्रियामा महत्वपूर्ण बन्न पुगेको छ । समावेशीको कुरा गर्दा सीमान्तकृत समूहको विषय नै प्रमुख मुद्दाको रूपमा रहेको छ । आज शान्ति सम्झौता पश्चात् पनि देश द्वन्द्व र अशान्तिबाट गुज्रिरहेको छ । सीमान्तकृत व्यक्तिको बहिष्करण अत्यन्त गम्भीर र संवेदनशील भएको छ । त्यसैले कारक तत्वलाई निराकरण गर्नु अत्यन्त आवश्यक छ । सामाजिक र राजनीतिक स्थायित्वको लागि सीमान्तकृत/अल्पसंख्यकहरूको संरक्षण अत्यन्त आवश्यक छ । सीमान्तकृत वर्गको अधिकारको संरक्षणले राज्यमा बहिष्करणमा परेका वर्गहरूको बीचमा सहिष्णुता र समन्वय कायम गर्न मद्दत गर्नेछ । यस प्रस्तुतीमा सीमान्तताको अवधारणा, सीमान्तताको परिभाषा, अल्पसंख्यकको परिभाषा, सीमान्तता र अल्पसंख्यकबीचको सम्बन्ध, सीमान्तताको किसिम, नेपालमा रहेका सीमान्तकृत समूहहरू, तिनको प्रकृति र अवस्था, विभिन्न मानव अधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरूले सीमान्तकृत समूहको संरक्षण गरेको अधिकारको विषय, सीमान्तकृत समूहको अधिकारको संरक्षणका लागि संविधानसभाको प्रक्रियामा ध्यान दिनुपर्ने क्षेत्रहरू, विविध सीमान्तकृत समूहहरूको संरक्षणको लागि संविधानसभाले अवधारणागत संरचनाको क्षेत्रमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने संरचनाहरूका विषयमा छलफल गरिएको छ ।

२. सीमान्तताको अवधारणा (Concept of Marginality)

सीमान्तता सामान्यतया सांस्कृतिक, सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक क्षेत्रको विश्लेषण तथा वर्णन गर्नको लागि प्रयोग गरिन्छ, जहाँ असुविधापूर्ण वा बन्चितमा रहेका जनताहरू स्रोत माथि पहुँचका लागि तथा सामाजिक जीवनमा पूर्ण सहभागिताका लागि संघर्ष गरिरहेका हुन्छन् । अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा सीमान्तकृत जनताहरू सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र कानुनी रूपले बहिष्कृत र अपहेलित रहेका हुन्छन् र जीविकाको सन्दर्भमा जोखिममा रहेका हुन्छन् । सीमान्तता (Marginality) कुनै निश्चित व्यक्ति वा जाति समूहको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक एंव स्रोत माथिको एकाधिकारको कारणले अन्य जाति समूह वा जनताहरू स्रोत माथिको पहुँचबाट बन्चित हुँदै जानुका कारणले सिर्जना हुन्छ, जसका कारणले उनीहरूको जीवनयापनको प्रक्रिया जोखिममा रहने गरेको हुन्छ । त्यति मात्र नभइकन कतिपय अवस्थामा राज्यको मूलधारबाट विस्थापनमा परेका कारणले कतिपय परम्परागत जाति, जाति समूहहरू, उनीहरूको संस्कृति, परम्परागत सीप कौशल जस्ता कुराहरू विलोप हुँदै गइरहेका हुन्छन्, जसले गर्दा उनीहरूको सिङ्गो जातिय पहिचान लोपोन्मुख हुँदै आएको देखिन्छ । सीमान्तताको अवधारणालाई बुझ्नको लागि यसको परिभाषाहरूलाई हेर्नु जरुरी छ ।

३. सीमान्तताको परिभाषा (Definition of Marginality)

सीमान्ततालाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले परिभाषा नगरेको भए तापनि विभिन्न विद्वानहरूले निम्न बमोजिम परिभाषा गर्ने गरिएको पाइन्छ :¹

सीमान्तता मुलप्रवाहको दर्शनसँग सम्बन्धित नभएको भन्ने आधारमा सांस्कृतिक, सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक प्रणालीबाट किनाराकृत गरिएका वा सांकेतिक रूपमा पृथक रहेको अस्थायी अवस्था हो । (The temporary state of having been put aside of living in relative isolation, at the edge of a system (cultural, social, political or economic), ... in mind, when one excludes certain domains or phenomena from one's thinking because they do not correspond to the to the mainstream philosophy.) - International Geographic Union (IGU), 2003:2)

यस्तै प्रकारले सामाजिक, आर्थिक सीमान्तता (Socio-spatial) संरचना तथा प्रक्रियाको यस्तो अवस्था हो, जसमा कुनै खास क्षेत्रको समग्र अवस्थाको तुलनामा समाजको कुनै भाग र कुनै क्षेत्रीय इकाईको आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक उन्नतिको अपेक्षित तह भन्दा पछाडि रहेको अवस्था हो भनी परिभाषा गर्ने गरिएको छ । (Socio, Economic, marginality is a condition of socio spatial structure and process in which component of society and space in territorial unit are observed

¹ Ghan S. Gurung and Michle Kollmire, Marginality: their concept and limitation 2005, Pg. 10, Development Study Group Zurich.

to lack behind and expected level of performance in economic, political and social well being compared with average condition in the territory as a whole) - Sommers et.all, 1999)

यी परिभाषाहरूले के कुरा संकेत गर्दछन् भने सिमान्तता एउटा प्रक्रिया हो र समयान्तरमा विभिन्न किसिमले विकसित हुन्छ । सिमान्तता सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक वातावरणका आधारमा मापन गरिन्छ । औपनिवेशीकरण, रंगभेद र जातियतालाई सिमान्तताको स्थितिको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ जहाँ एउटा समूहले राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा जातिय उच्चताको स्थिति हासिल गरेको हुन्छ भने त्यस्तो जाति वा जातिय समूहको तुलनामा अर्को जातिय वा जाति समूह आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, सामाजिक आधारमा राज्यको मूलप्रवाहबाट सीमान्तकृत हुँदै गइरहेको हुन्छ ।

सिमान्तता पृथक रहेको भौगोलिक क्षेत्रदेखि अति विकसित महानगरीय क्षेत्रसम्म हुन सक्दछ । सिमान्तताको किसिम र माप भौगोलिक र सामाजिक ढाँचा अनुसार फरक फरक हुन सक्दछ । उदाहरणका लागि विकसित क्षेत्रहरूमा भौगोलिक भन्दा सामाजिक रूपमा सिमान्तता बढी हुन सक्दछ, जबकी सामाजिक र भौगोलिक दुवै प्रकारको सिमान्तता सूचना प्रविधि विकास संरचनामा पहुँचको विविधताका कारणले कम विकसित क्षेत्रमा बढी हुन सक्दछ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को पहिलो संशोधनले मुलुकको राज्य संरचनामा मधेशी, दलित, आदिवासी, जनजाति, महिला, मजदुर, किसान, अपांग, पिछडिएको वर्ग र सबै क्षेत्रलाई समानुपातिक समावेशीको आधारमा सहभागी गराउने व्यवस्था गरी यी वर्गहरूलाई सीमान्तकृत वर्गको रूपमा संविधान आफैले उल्लेख गरेको हो । कतिपय देशहरूमा यौन व्यवहारको कारणले अल्पसंख्यकमा परेका वर्गलाई पनि सीमान्तकृत वर्गको रूपमा राखिएको पाइन्छ ।

8. अल्पसंख्यकको परिभाषा (Definition of Minority)

अल्पसंख्यकको परिभाषा पनि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले गरेको छैन तर संयुक्त राष्ट्र संघीय विशेष प्रतिवेदक फ्रान्सेस्का क्यापोटोरीटिले “अल्पसंख्यक भन्नाले संख्यात्मक रूपले राज्यको जनसंख्याको सानो समूह अथवा प्रभुत्वहिन अवस्थामा रहेका समूह जुन राज्यको बहुसंख्यक जनसंख्या भन्दा जातिय, धार्मिक र भाषिक रूपमा भिन्न हुन्छन्” भनी परिभाषित गरेका छन् । विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी दस्तावेजले अल्पसंख्यक भन्ने शब्द प्रयोग गरेको पाइन्छ । विशेष गरी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ को धारा २७ ले “जातिय, धार्मिक वा भाषिक अल्पसंख्यकहरू विद्यमान रहेका राष्ट्रहरूमा त्यस्तो अल्पसंख्यकहरूलाई आफ्नो समूहका अन्य सदस्यहरूसँग मिलाई आफ्नो संस्कृतिको उपभोग गर्ने, आफ्नो धर्मको अवलम्बन तथा अभ्यास गर्ने वा आफ्नै भाषा प्रयोग गर्ने अधिकारबाट वन्चित गरिने छैन” भन्ने ग्यारेन्टी गरी धर्म, भाषा, जातिय हिसाबले सीमान्तकृत वर्गलाई अल्पसंख्यक मानिरहेको छ । यो परिभाषालाई अझ व्यापकता दिने काम राष्ट्रिय वा जातिय, धार्मिक वा भाषिक रूपमा अल्पसंख्यक व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र, १९९२ ले गरेको छ । यस घोषणापत्रले अल्पसंख्यकको कुरा गर्दा राष्ट्रिय (मूलको आधारमा) बहिष्करणमा पर्ने वर्गलाई पनि समावेश गरेको छ ।

५. सीमान्तकृत र अल्पसंख्यक बीचको सम्बन्ध

सामान्यतया: सीमान्तकृत र अल्पसंख्यक पर्यायवाचीको रूपमा नै प्रयोग भइरहेको पाइन्छ । तर अल्पसंख्यकलाई हेर्दा धेरैजसो जनसंख्याको आधारमा हेरिने र कतिपय अवस्थामा कतिपय वर्गहरू जनसंख्यामा बढी भए तापनि सामाजिक अवस्थाको कारणले गर्दा सीमान्तकृत भइरहेका हुन्छन्, जस्तै: महिलाहरू । त्यस्तै पुरुषहरू लिङ्गको आधारमा अल्पसंख्यक नभए पनि निश्चित जाति वा वर्गका पुरुष अल्पसंख्यकमा पर्न सक्दछन् । यसकारण राजनीतिक रूपले सुधारिएको शब्दको रूपमा अल्पसंख्यक भन्दा पनि हाल आएर सीमान्तकृत भन्ने शब्दहरूको प्रयोग भइरहेको पाइन्छ ।

मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूले अल्पसंख्यकको कुरा गर्दा जातिय, धार्मिक, भाषिक समूहलाई सामान्यतया: हेर्ने गरिएको पाइएको कारणले यसभित्र थुप्रै समुदायहरू जो सामाजिक कारणले, मानवीय कारणले वा भौगोलिक कारणले पछडि परेको समूहलाई समावेश गर्नु नसकेको हुँदा यो विषयलाई विस्तारित रूपमा हेर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ । यस कारणले गर्दा सीमान्तताको प्रकार हेर्नु पनि अत्यन्त आवश्यक छ ।

६. सिमान्तताका किसिम (Types of Marginality)

सिमान्ततालाई दुईवटा अवधारणागत संरचनाबाट विभाजन गरेर हेर्ने गरिएको छ ।

सामाजिक सिमान्तता (Societal Marginality) : सामाजिक सिमान्तताले मानवीय पक्षमा ध्यान दिइरहेको हुन्छ जसभित्र व्यक्तिहरूको वा समूहहरूको स्रोत साधनमाथि जनसंख्यात्मक, धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक संरचना (जात, तह, वर्गगत, जनजातिगत, लैङ्गिक) आर्थिक र राजनीतिक आधारमा सम्बन्ध र पहुँचको स्थिति जनाउँदछ । यस दृष्टिकोणअनुसार निश्चित वर्गहरूलाई मूलधारबाट बाहिर पारिएका कारणले असमानता वा विभेदहरू सिर्जना भई अन्यायमा पर्दछन् । त्यसैले कारकतत्वलाई बुझ्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ ।

सामाजिक सिमान्तता विद्यमान सामाजिक अवस्थाबाट देखिन्छ । सिमान्तता जीविकोपार्जनका न्यून उपायहरू (स्रोतको अभाव, सीप र अवसरहरू) सार्वजनिक निर्णय प्रक्रियामा सहभागितामा प्रतिबन्ध वा कम सहभागिता, सार्वजनिक स्थानको न्यून उपयोग, सामुदायिकता वा आत्मसम्मानको भावनाको न्यूनता आदि अवस्थामा भल्किन्छ । सिमान्त अवस्थामा रहेको जनताहरू मूलधारबाट जाति, लिङ्ग, कार्य संस्कृति, जातियता (Ethnicity), पेशा, शिक्षा, आर्थिक स्थिति आदिका आधारमा विभेदित, लाञ्छित र दमित हुन्छन् ।

भौगोलिक तथा प्राकृतिक सिमान्तता (Spatial Marginality) : भौगोलिक तथा प्राकृतिक सिमान्तता (Spatial Marginality) ले अक्सर गरेर मुख्य आर्थिक केन्द्रबाट पहुँच नभएका क्षेत्र, उपयुक्त आर्थिक वा विकासका आधार नभएका र विकासको मूलधारबाट पृथक गरिएका क्षेत्रहरूलाई जनाउँछ । प्राकृतिक वा भौगोलिक रूपमा टाढा रहेका क्षेत्रहरू भौगोलिक सिमान्तताको दायरा भित्र आउँछन् । तसर्थ सम्पूर्ण प्रणाली (आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक) को किनारा (edge) मा परेको क्षेत्रलाई सिमान्त क्षेत्र भनेर परिभाषा गर्ने गरिन्छ । जबकि भौगोलिक तथा प्राकृतिक सिमान्तता आर्थिक र सेवा केन्द्रहरूबाट सापेक्षित दुरुत्व (remoteness) जनाउँछ, तर क्षेत्रीय भिन्नता वा विभेद भौगोलिक दुर्गमता लगायत अन्य राष्ट्रिय मापमा पनि रहन सक्दछ ।²

भौगोलिक तथा प्राकृतिक सिमान्तताको आयाम सापेक्षिक अवधारणा हो, जहाँ माप (scale) नै महत्वपूर्ण रूपमा विचार गरिनु पर्ने हुन्छ । भौगोलिक तथा प्राकृतिक सिमान्तताको सन्दर्भमा सबै देशहरूलाई तुलना गर्दा विकासशील देशहरू नै अनौठो किसिमले सिमान्त देशहरूका रूपमा पाइन्छन् र त्यस्ता सिमान्तकृत देशहरूमा पनि हेर्ने हो भने राजधानी र अन्य क्षेत्रका विचमा ठूलो भिन्नता देखिन्छ । सिमान्त स्थितिको कुरा गर्दा विकसित देशहरूका राजधानी शहरहरू र अन्य अविकसित वा अल्पविकसित राजधानीका विचमा पनि स्पष्ट भिन्नता देख्न सकिन्छ । साथै देशका राजधानी शहरहरू र त्यहाँ बस्ने वासिन्दाहरूको जीवनशैली उनीहरूको स्रोत माथिको पहुँच र उनीहरूले प्राप्त गर्ने अवसरलाई हेर्दा राजधानी शहरबाट दुरीमा रहेको साना शहर वा ग्रामीण इलाकामा बस्ने वासिन्दाहरू सबै किसिमले सिमान्त स्थितिमा रहेका हुन्छन् ।

७. सीमान्तमा रहेका जनताको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड (International Protection Measures for Marginalized Group)

विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धिहरूले सबै व्यक्तिहरूको स्वतन्त्रता, समानता र सम्मानपूर्ण जीवन बाँच्न पाउने अधिकारहरूको सुनिश्चित गर्दछन् । यस अतिरिक्त जातिय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक, राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आधारमा पछाडि परेका समुदायहरूको मौलिक मानव अधिकारहरूको संरक्षण, समानता र अविभेद उनीहरूको भाषिक, सांस्कृतिक पहिचानको संरक्षणका लागि राज्यले विशेष उपायहरूको अवलम्बन गर्नु भन्ने हेतुले त्यस सम्बन्धमा छुट्टै विशेष अभिसन्धिहरू र घोषणाहरू समेत सिर्जना गरिएका छन्, जसले सीमान्तमा रहेका जनताहरूको संरक्षण र विकासको लागि राज्यले विशेष व्यवस्था गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्छन् । यस्ता सन्धिहरूले गरेका व्यवस्थालाई संक्षिप्त रूपमा निम्नअनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

व्यक्तिको अन्तर्निहित सम्मान र अविच्छिन्न अधिकारको मान्यता नै विश्वमा स्वतन्त्रता न्याय र शान्तिको आधार हो भन्ने कुरालाई स्वीकार गर्दै³ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा, १९४८ (**Universal Declaration of Human Rights, 1948**) ले कुनै पनि व्यक्तिलाई जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीति वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति वा अरु कुनै हैसियतका आधारमा भेदभाव नगरिने र कुनै देश स्वतन्त्र वा

² Ibid.

³ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणाको प्रस्तावना ।

संरक्षित स्वशासन रहित होस्, त्यहाँका व्यक्तिहरुमा राजनीतिक, क्षेत्रीयता वा अन्तर्राष्ट्रिय स्थितिको आधारमा भेदभाव गरिने छैन⁴ भन्ने व्यवस्था गर्दै हरेक व्यक्तिलाई निम्न अधिकारहरु प्रदान गरेको छ ।

प्रत्येक व्यक्तिलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रता र आत्म सुरक्षाको अधिकार हुने⁵, कुनै व्यक्तिलाई पनि शारीरिक यातना नदिइने, क्रूर, अमानुषिक वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय नगरिने,⁶ प्रत्येकलाई कानूनी व्यक्तिको मान्यता प्राप्त हुने,⁷ प्रत्येक व्यक्ति कानूनको दृष्टिमा समान हुने र विना भेदभाव कानूनको समान संरक्षण प्राप्त गर्ने,⁸ सबैलाई संविधान प्रदत्त मौलिक अधिकारहरुको उल्लंघन विरुद्ध राष्ट्रिय अदालतबाट प्रभावकारी उपचारको अधिकार हुने,⁹ प्रत्येक व्यक्तिको गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्र व्यवहारमा मनोमानी हस्तक्षेप नगरिने र त्यस्तो हस्तक्षेप वा प्रहारको विरुद्ध कानूनी संरक्षणको अधिकार हुने,¹⁰ प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्येक देशको सीमानाभिन्न स्वतन्त्रतापूर्वक विचरण र बसोबास गर्ने अधिकार हुने, प्रत्येक व्यक्तिलाई राष्ट्रियताको अधिकार हुने,¹¹ प्रत्येक व्यक्तिलाई एकलै वा अरुसँग मिलेर सम्पत्ति राख्ने अधिकार हुने,¹² प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार, अन्तःस्करण र धार्मिक स्वतन्त्रताको अधिकार हुने, धर्म वा आस्था बदल्ने स्वतन्त्रता हुने र सार्वजनिक वा व्यक्तिगत रुपमा एकलै वा सामूहिक रुपमा आफ्नो धर्म वा आस्थालाई शिक्षण, व्यवहार, पूजा र परिपालनद्वारा प्रकट गर्ने स्वतन्त्रता हुने,¹³ प्रत्येक व्यक्तिलाई शान्तिपूर्ण तरिकाले सभा गर्ने तथा संस्था खोल्ने अधिकार हुने,¹⁴ प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो देशको सरकारमा प्रत्यक्ष रुपले वा स्वतन्त्र रुपले चुनिएका प्रतिनिधिमाफत भाग लिने अधिकार हुने,¹⁵ समाजको सदस्यको हैसियतमा प्रत्येक व्यक्तिलाई सामाजिक सुरक्षाको अधिकार हुने,¹⁶ प्रत्येक व्यक्तिलाई काम गर्ने, स्वेच्छाले रोजगारी रोज्ने र काम गर्नका निमित्त उचित र अनुकूल परिस्थिति प्राप्त गर्ने र बेकारीबाट सुरक्षा पाउने अधिकार हुने,¹⁷ प्रत्येक व्यक्तिलाई उसको हितको रक्षाको निमित्त ट्रेड युनियन स्थापना गर्ने र त्यसमा सम्मिलित हुने अधिकार हुने,¹⁸ व्यक्ति र निजको परिवारको स्वास्थ्य र कल्याणका लागि उचित जीवनस्तर प्राप्त गर्ने अधिकार हुने, प्रसव अवस्था र बाल्य अवस्थामा विशेष हेरचाह प्राप्त गर्ने अधिकार हुने,¹⁹ प्रत्येक व्यक्तिलाई शिक्षा पाउने र कमसे कम मातृ भाषामा प्राथमिक शिक्षा प्राप्तिको अधिकार हुने तथा प्राविधिक र व्यवसायिक शिक्षा सर्वसुलभ हुने²⁰ र हरेक व्यक्तिलाई सांस्कृतिक जीवनमा भाग लिन पाउने र विज्ञानले प्रदान गरेका सुविधाहरुको उपभोग गर्न पाउने अधिकार हुने²¹ व्यवस्था गरिएको छ ।

मानव अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्रले ग्यारेन्टी गरेको अधिकारको सुनिश्चितताको लागि नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (International Covenant on Civil and Political Right), १९६६ तथा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), १९६६ को प्रादुर्भाव भएको छ । यी दुई अनुबन्धहरुमध्ये नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धले जातिय, धार्मिक अथवा भाषिक अल्पसंख्यक भएका राज्यमा यस्ता अल्पसंख्यकको आफ्नो समूहलाई संस्कृति उपभोग गर्ने, धर्मको प्रचार तथा अभ्यास गर्ने अथवा आफ्नो भाषाको उपयोग गर्न पाउने अधिकारको प्रत्याभूती गरेको छ ।²²

⁴ मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २ ।

⁵ ऐ. धारा ३ ।

⁶ ऐ. धारा ५ ।

⁷ ऐ. धारा ६ ।

⁸ ऐ. धारा ७ ।

⁹ ऐ. धारा ८ ।

¹⁰ ऐ. धारा १२ ।

¹¹ ऐ. धारा १३ ।

¹² ऐ. धारा १७ ।

¹³ ऐ. धारा १८ ।

¹⁴ ऐ. धारा २० ।

¹⁵ ऐ. धारा २१ ।

¹⁶ ऐ. धारा २२ ।

¹⁷ ऐ. धारा २३ ।

¹⁸ ऐ. धारा २३(४) ।

¹⁹ ऐ. धारा २५ ।

²⁰ ऐ. धारा २६ ।

²¹ ऐ. धारा २७ ।

²² नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्धको धारा २७ ।

विशेष गरी व्यक्तिका आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अनुबन्धले विशेष गरी सामाजिक र आर्थिक अधिकारको प्रवर्द्धन र पहुँचको निमित्त, अधिकारको पूर्ण उपभोगको **Progressive Realization** लागि आवश्यक पर्ने साधन कानूनी उपायहरू अवलम्बन गर्ने, र अनुबन्धले दिएको अधिकार प्रयोगमा राष्ट्रियता, सामाजिक उत्पत्ति, धर्म, विचार, भाषा र जन्म वा अन्य स्थितिको कानूनले विभेद गर्न नपाउने अधिकारको संरक्षण गरेको छ ।

मानव अधिकारको कुरा गर्दा व्यक्तिको अधिकारसँग धेरै अवस्थामा जोडिएर हेर्दा हेर्दै पनि कुनै वर्ग, जाति, धर्मावलम्बीहरूको समूहगत रूपमा चरणबद्ध तरिकाले नै बहिष्करण गरेको वा फरक व्यवहार गरेको स्थितिमा पहिचानको अधिकारको संरक्षण गर्न, निश्चित वर्गको सहभागिताको सुनिश्चितता गर्न, सामाजिक, सांस्कृतिक अधिकारको समान उपभोग गर्न र समानताको अनुभूति गर्न हाल आएर मानव अधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरूले पनि वर्ग वा समूहको अधिकारको व्यवस्थाहरू गरिरहेको छ ।

सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५ (**Convention on the Elimination of the Racial Discrimination**) जातीय विभेदमा आधारित सर्वोच्चताको कुनै पनि सिद्धान्त वैज्ञानिक रूपले गलत, नैतिक रूपले निन्दनीय, सामाजिक रूपले अन्यायपूर्ण तथा खतरनाक भएको तथा सिद्धान्त वा व्यवहारका कुनै पनि स्थानमा जातीय भेदभावको कुनै उचित कारण नभएको र जात, वर्ण वा जातीय उत्पत्तिको आधारमा मानव जातिबीच गरिने भेदभावले सामञ्जस्यतामा समेत खलल पुऱ्याउने स्थितिको अन्त्य गर्नका लागि अनुमोदन भएको छ ।

सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धिले लिङ्गभेद र जातियताको आधारमा गरिने विभेदको परिभाषा गरेको छ ।²³ यस परिभाषाले भेदभाव भन्नाले फरक व्यवहार, बहिष्करण, प्रतिबन्धलाई समावेश गरी मान्यता, उपयोग र उपभोगमा क्षति पुऱ्याउने वा शून्यकरण गर्ने कार्यलाई विभेद मानेको छ जुन कुनै पनि मानव अधिकारको क्षेत्रमा हुन सक्दछ । महिलाको हकमा वैवाहिक स्थिति वा गर्भधारणको आधारमा हुने विभेदलाई पनि रोक लगाएको छ भने जनजातिको आधारमा वा जातको आधारमा फरक व्यवहार गरी परिणाममा पुग्ने नकारात्मक असरलाई पनि विभेद अन्तर्गत राखिएको छ ।

त्यस्तै गरी स्वतन्त्र राज्यका आदिवासी जनजाति सम्बन्धी आइएलओ महासन्धि नं १६९ (**Convention (No. 169) Concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries**) ले सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक रूपमा राष्ट्रिय समुदायका अन्य हिस्साभन्दा भिन्न रहेका आदिवासी, जनजातिहरूको आत्म पहिचानका लागि राज्यले विशेष उपायहरू अपनाउनु पर्ने²⁴ दायित्व निर्धारण गरेको छ । खासगरी उनीहरूलाई राष्ट्रिय कानूनको परिधिभित्र रहेर समुदायका अन्य हिस्साहरूसँग समान स्तरमा राखेर अवसरहरू प्रदान गर्ने²⁵, उनीहरूको सांस्कृतिक र सामाजिक र परम्परागत पहिचानलाई सम्मान गर्दै उनीहरूको आर्थिक, सांस्कृतिक अधिकारको संवर्द्धन गर्ने²⁶, आदिवासी जनजातिहरूका शारीरिक, संस्थागत, सम्पत्ति, श्रम, संस्कृति र वातावरणहरूको उचित सुरक्षाका लागि उपयुक्त कदमहरू अनुमोदन गर्ने²⁷, उनीहरूले परम्परागत रूपमा उपभोग गरिराएको जमिन माथिको स्वामित्वलाई मान्यता प्रदान गर्नुका अतिरिक्त जमिन माथिको उनीहरूको पूर्ण अधिकारलाई सुरक्षित गर्ने²⁸, राष्ट्रिय कानूनको परिधि भित्र रहेर रोजगारीमा उनीहरूको भर्ना जस्ता कुराहरूका लागि विशेष व्यवस्थाहरू लागू गर्ने र उनीहरूलाई हुन सक्ने सम्भावित विभेदलाई रोक्न विशेष व्यवस्थाहरू लागू गर्ने²⁹, उनीहरूलाई व्यवसायिक तालिमको अवसर प्रदान गर्नका लागि विशेष व्यवस्थाहरू गर्ने, खासगरी हस्तकला, ग्रामीण तथा समुदायमा आधारित उद्योगहरू, परम्परागत कृयाकलापहरू जस्तै शिकार खेल्ने, माछा मार्ने, जाल थाप्ने जस्ता कुराहरूलाई उनीहरूको सांस्कृतिक प्रवर्द्धनको महत्वपूर्ण तथ्यका रूपमा मान्यता प्रदान गरी त्यस्ता परम्परागत क्रियाकलापको सुरक्षाको लागि सरकारले उपयुक्त कदमहरू चाल्नु पर्ने साथै उनीहरूको स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा, शिक्षा र सञ्चारका साधनहरूको सुरक्षा, विकास र प्रवर्द्धनका लागि सरकारले उपयुक्त कदमहरू

²³ धारा १, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९७९, धारा १, सबै प्रकारका जातिय भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि

²⁴ स्वतन्त्र राष्ट्रहरूका आदिवासी जनजाति सम्बन्धी आइएलओ महासन्धि नं. १६९ को धारा १(२) ।

²⁵ ऐ. धारा १(३)(क) ।

²⁶ ऐ. धारा १(३)(ख) ।

²⁷ ऐ. धारा ४(क) ।

²⁸ ऐ. धारा ७ ।

²⁹ ऐ. धारा २० ।

चालु पर्ने गरी दायित्व निर्धारण गरिदिएको छ, ³⁰ यसैगरी सामाजिक सुरक्षा र स्वास्थ्य सम्बन्धी विशेष नीतिहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने ³¹ शिक्षा र संचारका साधनहरूको उपलब्धताका लागि विशेष उपायहरू अवलम्बन गरिनु पर्ने व्यवस्था ³² गरेको छ ।

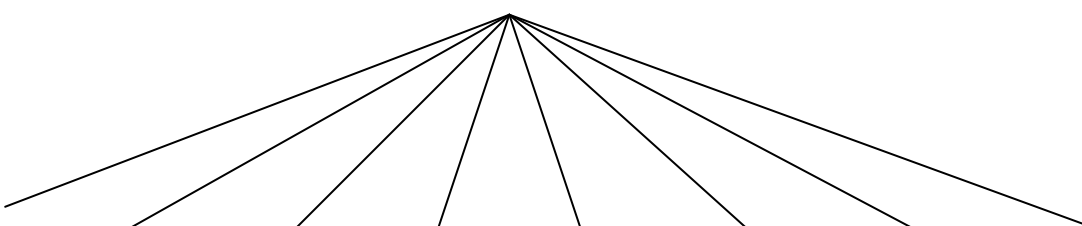
राष्ट्रिय वा जातिय, धार्मिक वा भाषिक रूपमा अल्पसंख्यक व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र, १९९२ ले राष्ट्रिय, जातिय, संस्कृति, धार्मिक र भाषिक अल्पसंख्यक, पहिचान तथा क्षेत्रको संरक्षण राज्यले गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिँदै यसको लागि आवश्यक कानून तथा उपायहरूको अवलम्बन गर्नुपर्ने विषयमा जोड दिएको छ । यसभित्र पहिचानको अधिकार, अविभेदको अधिकार, सहभागिताको अधिकार, संगठनको अधिकार, भाषा तथा संस्कृतिको अधिकार र सूचनाको अधिकार समेत पर्दछ । मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको प्रयोग विना कुनै भेदभाव गर्नुपर्ने र अल्पसंख्यकको संस्कृति, भाषा, परम्परा र प्रथाको विकास र अनुभूति गर्न राज्यले उचित वातावरण सिर्जना गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । तर त्यस्तो व्यवहारहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारको मापदण्ड विपरित भने हुनु हुँदैन भन्ने कुराको पनि उल्लेख गरेको छ र यी अधिकारका कुरा गर्दा व्यक्तिगत अधिकार मात्र नभई समुदाय वा समूहको रूपमा पनि ती अधिकारको कुरा गर्नु पर्ने विषयलाई घोषणापत्रले अगाडी ल्याएको छ । ³³ यी अधिकारहरू प्रयोग गर्दा सार्वजनिक तथा नीजि क्षेत्रमा विना कुनै हस्तक्षेप स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग गर्न पाउने अधिकार संरक्षण गरेको छ । ³⁴

अपांगताको कुरा गर्दा अपांग व्यक्तिको संरक्षण सम्बन्धी महासन्धि, २००६ ले अविभेदको अधिकारको मात्र संरक्षण नगरी बाँच्नको लागि चाहिने सबै आधारभुत आवश्यकताहरूको परिपूर्ति गर्नुपर्ने विषयलाई पनि राज्यले व्यवस्थापन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

१०. नेपालमा रहेका सिमान्तकृत गरिएका समूहहरू (Marginalized Group in Nepal)

नेपालको सामाजिक संरचनालाई हेर्ने हो भने जातिय मात्र नभई लैङ्गिक, भाषिक, धार्मिक, उमेर समूह वा भु-राजनीतिक स्थितिका कारणले पनि कपितय जाति, समूहहरू सीमान्तमा रहेको देखिन्छ । सीमान्तमा रहेका जनताहरूलाई मुलधारमा समावेशीकरण गर्न सीमान्तीकरणको कारकका रूपमा रहेका यी विभिन्न तथ्यहरू स्वयंमा व्यवधानको रूपमा रहेको मान्न सकिन्छ । नेपालमा कुनै खास जाति समुदायका व्यक्तिहरूलाई सिमान्तीकरण गर्ने गरी राज्यबाट घोषित रूपमा कुनै व्यवस्था नगरिएको भए तापनि त्यस्ता जाति समुदायलाई राष्ट्रिय राजनीति र विकासको मुलधारमा समेट्न राज्यबाट इमान्दार प्रयास भएको पाइदैन । सीमान्तकृत पारिएका वर्गहरूमा पनि फरक वर्गमा फरक संरचनाबाट बहिष्करणमा पारिएको तथ्य तलको चार्टबाट देख्न सकिन्छ ।

सामाजिक समावेशीकरणका लागि व्यवधान

सामाजिक वर्ग र स्थिति	लिङ्ग	जाति	जात	भाषा	धर्म	उमेर	भुराजनीति
माथिल्लो	लोगने/केटा	बाहुन/क्षेत्री	इन्डो आर्यन ककेसिबेइड	नेपाली	हिन्दु	वयस्क	पहाडे पर्वते
तल्लो	महिला केटीहरू	दलित	आदिवासी जनजाति, मंगोलियन	एक सय भन्दा बढी विभिन्न भाषाहरू	बौद्ध, मुस्लिम, इसाई अन्य	बालबालिका, किशोर	समथर तराई

Source: Citizens with (out) Rights, Nepal Gender and Social Exclusion Assosment, 2005

³⁰ ऐ. धारा २३ ।

³¹ महासन्धिको भाग ४, धारा २४ र २५ हेर्नुहोस् ।

³² महासन्धिको भाग ६, धारा २६ देखि ३० हेर्नुहोस् ।

³³ धारा ३ राष्ट्रिय वा जातिय, धार्मिक वा भाषिक रूपमा अल्पसंख्यक व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र, १९९२

³⁴ धारा २ राष्ट्रिय वा जातिय, धार्मिक वा भाषिक रूपमा अल्पसंख्यक व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र, १९९२

नेपालको सामाजिक तथा जातिय संरचनाका हिसावबाट तथा आर्थिक रुपमा स्रोत माथिको पहुँचको हिसावबाट हेर्ने हो भने पुरुषको तुलनामा महिलाहरु, जातिय हिसावबाट बाहुन क्षेत्रीको तुलनामा दलितहरु, धार्मिक हिसावबाट हिन्दुको तुलनामा अन्य धार्मिक समूहहरु, उमेर समूहको हिसावबाट वयस्कहरुको तुलनामा बालबालिका वा वृद्ध तथा भु-राजनीतिक अवस्थाबाट हेर्दा पहाडियाका तुलनामा मधेशीहरु सीमान्त अवस्थामा रहेको देखिन्छ । यति मात्र होइन सिमान्तीकरणको लागि नेपालको भौगोलिक अवस्था पनि अत्यधिक मात्रामा जिम्मेवार रहेको छ । शहरी क्षेत्र र दुर्गम क्षेत्रमा शहरी क्षेत्र र तराईको तुलनामा सेवा, सूचना र सुविधाका लागि गर्नुपर्ने अत्यधिक लगानीका कारणले यस्तो सेवा सुविधा अत्यन्त महंगो पर्ने हुनाले शहर र समथर क्षेत्रमा मात्र सुविधाहरु सीमित रहेको पाइन्छ । भौगोलिक प्रतिकुलता र त्यसले सिर्जना गर्ने कठिनाईले तुलनात्मक रुपमा पहाडी क्षेत्र तथा मध्य र सुदुर पश्चिमी विकास क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनताहरु अत्यन्त गरिबीको स्थितिमा रहेको पाइन्छ ।

नेपालमा पहाडे र मधेशीको विभाजनले पनि सीमान्तता सिर्जना गरेको छ । नेपालको राज्य संरचनाका प्रत्येक तहमा पहाडे बासिन्दाहरुको बाहुल्यता रहेको र तराईवासीहरुलाई खास गरी “मधिशे” आदि जातिवादी लवज प्रयोग गर्ने र मधेशी, खासगरी अवधि, भोजपुरी, मैथिली, हिन्दी भाषीलाई काठमाडौंका पहाडिया शासक वर्गले दोस्रो दर्जाको नेपालीका रुपमा हेर्ने गरेकोले राज्यको मुलधारबाट ती समुदायहरु सीमान्तमा परेका देखिन्छन् । तराईवासी मध्ये पनि तराई जनजाति (दनुवार, राजवंशी, थारु, कुशवाह) तराई दलितमा (मसुहर, केवट, सुढी, काहार, तत्मा, खत्वे, कुम्हार, गंगाई, लोढा, डोम, मेचे) तथा मुसलमान आर्थिक रुपले सीमान्तमा रहेका जाति समुदायहरु हुन् । जातिय उच्चता र निचतालाई सिमान्तीकरणको कारक तत्वको रुपमा लिँदा पनि दलित भित्र पनि जातिय उच्चता र निचताको कारणले दलित भित्र पनि केहि दलितहरु अझ सिमान्तकृत रहने गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी पुरुषको तुलनामा महिलाहरु सिमान्त तहमा रहेको स्थितिमा महिला वर्ग भित्रै पनि जाति, समुदाय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक स्थिति, राजनीतिमा सहभागिता तथा अवसर तथा स्रोतमा पहुँचको आधारमा महिलाहरु नै सिमान्तकृत रहेको देखिन्छ । सिमान्तीकरण आर्थिक, सामाजिक प्रक्रिया भएकोले बहुसंख्यक जाति समुदायहरु पनि सिमान्त तहमा रहेका हुन सक्छन् र अल्पसंख्यक जात समुदायहरु राम्रो र सम्मानजनक स्थितिमा रहेका हुन पनि सक्छन् ।

राज्यका विभिन्न अंगमा जातिय उच्चताको आधारमा हुने सहभागिताले जातिय हिसावमा तल्लो तहमा रहेको जात जातिहरु निश्चय पनि राज्यको विकासको मुलधारबाट बाहिरिएको देखिन्छ । फलस्वरुप स्रोत माथिको उनीहरुको पहुँच पनि न्यून रहेकोले नितान्त गरिबीको अवस्थामा यी जाति समूहहरु रहेको पाइन्छ ।

नेपालमा सीमान्तकृत गरिएका समूहहरुको कानूनी तथा संवैधानिक पहिचान नभए पनि समुदायको ठूलो हिस्सा सिमान्तमा रहेको देखिन्छ । खासगरी राज्य सत्तामा सहभागिताको हिसाबले हेर्ने हो भने जातिय उच्चताको आधारमा समाजका केही वर्ग वा व्यक्तिहरु बाहेक समाजको ठूलो हिस्सा सिमान्त स्थितिमा रहेको देखिन्छ र पहिचानको हिसावबाट पनि समाजको अधिकांश हिस्सा ओगटेका लैङ्गिक, जातिय, भाषिक, क्षेत्रीय समूहहरु सिमान्तकृत अवस्थामा रहेका छन् । आर्थिक श्रोतहरु माथिको पहुँचको विषयलाई हेर्दा सीमित व्यक्तिहरुको श्रोतको ठूलो हिस्सा माथिको कब्जाका कारणले समाजको ठूलो हिस्सा श्रोत माथिको पहुँचको अधिकारबाट बन्चित भई सीमान्तकृत हुन पुगेको देखिन्छ । महिला, जनजाति, दलित तथा अन्य पिछडिएका समूहहरु राज्य सत्तामा सहभागिता, श्रोत माथिको पहुँच र आत्म पहिचानका हिसाबले सीमान्तकृत वर्गहरुमध्ये पर्दछन् ।

नेपाल परम्पारगत रुपमा जातिय उच्चताको आधारमा विभाजित समाज भएको हुनाले स्वभावतः उच्च जातिय समूह (ब्राह्मण, क्षेत्री) बाहेकका अरु जातिय समूहहरु तुलनात्मक रुपमा सीमान्तमा रहेका देखिन्छन् । यसको अर्थ उच्च जातिय समूहमा सीमान्तकृत वर्ग वा व्यक्ति समूह हुँदैन भन्ने होइन । यस जातिय समूहमा पनि श्रोतमाथिको पहुँचको हिसावबाट हेर्ने हो भने समुदायको ठूलो हिस्सा सीमान्तकृत अवस्थामा रहेको पाइन्छ । त्यस बाहेक मगर, थारु, तामाङ, मुस्लिम, लिम्बु, सार्की, तेली, चमार हरिजन, कुर्मी, सन्यासी, धानुक, मुसहर, दुसाध, पासवान, शेर्पा, सुनार, कुमाल, सुँडी, लोहार, तत्मा, खत्वे, माभी, चेपाङ, दनुवार, सन्थाल, सतार, भाँगाङ, थामी, धिमाल, भोटे, चिडिमार, डोम, काहर बोटे तथा पहिचान नभएका अन्य कतिपय जातिय समूहहरु राज्यमा सहभागिता, स्वतन्त्र पहिचान र श्रोत माथिको पहुँच सबै हिसाबले सीमान्तमा रहेका देखिन्छन् ।

जातियता बाहेक महिला भएकै कारणले महिलाहरु विभेदित छन्, शारीरिक अवस्थाका कारण जस्तै शारीरिक फरक क्षमता (Disability Right), बालक, ज्येष्ठ नागरिक, यौनिक व्यवहारको कारणले जस्तै: यौनकर्मी, समलिङ्गी, तेश्रो लिङ्गी, राज्यविहिन जस्तै शरणार्थी, फरक मूलको अवस्था जस्तै आप्रवासी कामदार, गैरनागरिकको अवस्था

जस्तै स्थायी बसोबास भएका विदेशी वा कुनै राष्ट्रमा रहेका विदेशीहरु जस्तै धार्मिक अल्पसंख्यक, भाषिक अल्पसंख्यक हुन सक्दछ ।

११. सीमान्तताको सूचांक

सीमान्ततामा परेको वा नपरेको पहिचान गर्नको लागि केहि सूचांकहरु हेर्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि केहि तल उल्लेख गरिएको छ ।

सामाजिक सूचांक - बालश्रम, लैङ्गिक असमानता, सामाजिक बहिष्करण, मानव अधिकारको उल्लंघन,

संरचनागत सूचांक - खानेपानीको पहुँच, यातायातको सुविधाको दुरी, बैंकको सुविधा, सञ्चारको सुविधा, इन्धनको उपलब्धता,

स्वास्थ्य - बाँच्ने आयु, बाल मृत्युदर, मातृमृत्यु, कुपोषण,

शिक्षा - साक्षरता दर, भर्ना दर,

आर्थिक - वार्षिक आयदर, बेरोजगारी दर,

वातावरणीय - वातावरण प्रदूषण, प्राकृतिक स्रोतको अवस्था,

विकासको सूची - मानव विकास सूची, लैङ्गिक विकास सूची, गरिबीको सूची,

१२. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ सीमान्तकृत वर्गहरुको लागि गरिएका व्यवस्था र संविधान निर्माण प्रक्रियामा सीमान्तकृत समुदायको अधिकारको संरक्षणका लागि ध्यान दिनु पर्ने क्षेत्रहरु

अविभेदको हक :

- अन्तरिम संविधानले सामान्य कानूनको प्रयोगमा कुनै पनि नागरिक माथि धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्था वा ती मध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव नगरिने व्यवस्था गरेको छ।^{३५} त्यस्तैगरी समान कामका लागि महिला र पुरुषका बीच पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव नगरिने व्यवस्था गरेको छ।^{३६}
- कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा कुनै किसिमको छुवाछुत तथा जातिय भेदभाव नगरिने र त्यस्तो भेदभावपूर्ण व्यवहार दण्डनीय हुने तथा पीडित व्यक्तिले कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिमको क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था समेत गरेको छ।^{३७} कुनै पनि व्यक्तिलाई जात जातिको आधारमा सार्वजनिक प्रयोगमा रहेका सेवा, सुविधा वा उपयोगका कुराहरु प्रयोग गर्नबाट वा सार्वजनिक स्थल वा सार्वजनिक धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न वा धार्मिक कार्य गर्नबाट बञ्चित नगरिने व्यवस्था गरेको छ।^{३८}
- कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो सेवा, सुविधा वा वस्तु कुनै खास जात, जातिको व्यक्तिलाई खरिद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाउन वा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधा कुनै खास जात, जातिको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण नगरिने व्यवस्था गरेको छ।^{३९}

कुनै जात, जाति वा उत्पत्तिका व्यक्ति वा व्यक्तिहरुको समूहको उच्च नीच दर्शाउने, जात, जातिको आधारमा सामाजिक विभेदलाई न्यायोचित ठहराउने वा जातिय सर्वोच्चता वा घृणामा आधारित

^{३५} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १३(२)

^{३६} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १३(४) ।

^{३७} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १४(१) ।

^{३८} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १४(२) ।

^{३९} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १४(३) ।

विचारको प्रचार प्रसार गर्ने वा जातिय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ ।⁴⁰

सीमान्तकृत वर्गको समानताको लागि विशेष व्यवस्था :

- महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी वा किसान, मजदूर वा आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएको वर्ग वा बालक, बृद्ध तथा अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसिक रूपले अशक्त व्यक्तिको संरक्षण, सशक्तिकरण वा विकासको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सकिने प्रावधान रहेको छ ।
- सामाजिक न्यायको हक अन्तर्गत आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पिछ्छ परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी समुदाय, उत्पीडित वर्ग, गरिब किसान र मजदुरलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्य संरचनामा सहभागिता हुने अधिकार प्रदान गरेको छ ।⁴¹

महिलाको हक :

- अन्तरिम संविधानले पहिलो पटक महिलाको हकलाई छुट्टै मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । जस अन्तर्गत महिला भएकै कारणबाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव नगरिने प्रत्याभुति गरेको छ ।⁴² त्यस्तै प्रत्येक महिलालाई प्रजनन स्वास्थ्य तथा प्रजनन सम्बन्धी हक हुने व्यवस्था गरेको छ ।⁴³ कुनै पनि महिला विरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य गरिने छैन र त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनिय हुने व्यवस्था गरेको छ ।⁴⁴ पैतृक सम्पत्तिमा छोरा छोरीलाई समान हक हुने व्यवस्था गरेको छ ।⁴⁵

बालबालिकाको हक :

- अन्तरिम संविधानले बालबालिकाको हकलाई पनि छुट्टै मौलिक हकको रूपमा मान्यता प्रदान गरेको छ । जस अन्तर्गत प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान तथा नामको हक हुने प्रत्याभुति गरेको छ ।⁴⁶ यस्तै प्रत्येक बालबालिकालाई पालनपोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने हक हुने व्यवस्था गरेको छ ।⁴⁷ प्रत्येक बालबालिकालाई शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै पनि किसिमको शोषण विरुद्धको हक हुने र यस्तो शोषणजन्य कार्य कानूनद्वारा दण्डनिय एवं क्षतिपूर्ति योग्य हुने व्यवस्था समेत गरेको छ ।⁴⁸ असहाय, अनाथ, सुस्त मनस्थिति, द्वन्द्व पीडित, बिस्थापित एवं जोखिममा परेका सडक बालबालिकालाई सुनिश्चित भविष्यको लागि राज्यबाट विशेष सुविधा पाउने हक हुने व्यवस्था गरेको छ ।⁴⁹ यसैगरी कुनै पनि नाबालकलाई जोखिमपूर्ण काममा वा सेना, प्रहरी र द्वन्द्वमा प्रयोग गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ ।⁵⁰

संविधान सभाको गठनमा सहभागिताको सुनिश्चिता :

- राजनीतिक दलहरूले निर्वाचन क्षेत्रको लागि उम्मेदवार चयन गर्दा समावेशी सिद्धान्तलाई ध्यान दिनु पर्ने व्यवस्था संविधानको धारा ६३ ले गरेको छ । यस्तै राजनीतिक दलहरूले उम्मेदवारहरूको सूचिकृत गर्दा महिला, दलित, उत्पीडित जाति/आदिवासी जनजाति, पिछडिएको क्षेत्र, मधेशी लगायत अन्य वर्ग समेतको कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउनु पर्नेछ भन्ने

⁴⁰ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १४(४) ।

⁴¹ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २१ ।

⁴² नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २०(१) ।

⁴³ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २०(२) ।

⁴⁴ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २०(३) ।

⁴⁵ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २०(४) ।

⁴⁶ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २२(१) ।

⁴⁷ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २२(२) ।

⁴⁸ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २२(३) ।

⁴⁹ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २२(४) ।

⁵⁰ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २२(५) ।

व्यवस्था गरेको छ । तर यी वर्गहरूलाई परिभाषित गर्ने कानून र यिनको सहभागितालाई सुनिश्चित गर्ने कानुनी व्यवस्था भइसकेको छैन । तर धारा ६३ कै उपधारा (५) ले महिलाको हकमा उम्मेदवार संख्यामा ३३ प्रतिशत महिलालाई उम्मेदवारी दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

भाषाको अधिकारको सुनिश्चिता :

- प्रत्येक समुदायलाई कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम आफ्नो मातृ भाषामा आधारभुत शिक्षा पाउने हक हुने व्यवस्था गरेको छ ।⁵¹ त्यस्तै नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, साँस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण र सम्बर्धन गर्ने हक हुने व्यवस्था गरेको छ ।⁵²
- अन्तरिम संविधानले नेपालमा बोलिने सबै भाषालाई राष्ट्र भाषाको रूपमा मान्यता प्रदान गरेको छ । यस्तै देवनागरिक लिपीमा नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा भए तापनि स्थानीय निकाय तथा कार्यालयमा मातृ भाषा प्रयोग गर्न कुनै बाधा पुऱ्याएको नमानिने व्यवस्था समेत गरेको छ ।⁵³

धर्मको हक :

- आफ्नो धर्म सम्बन्धी हकको प्रयोग गर्नका लागि प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रचलित सामाजिक एवं साँस्कृतिक परम्पराको मर्यादा राखी परापूर्वदेखि चलिआएको आफ्नो धर्मको अवलम्बन, अभ्यास र संरक्षण गर्ने हक हुने व्यवस्था गरेको छ ।⁵⁴ तर कसैले कसैको धर्म परिवर्तन गराउन पाउने छैन र एक अर्काको धर्ममा खलल पार्ने गरी कुनै काम, व्यवहार गर्न पाइने छैन भन्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ । प्रत्येक धार्मिक सम्प्रदायलाई कानून बमोजिम आफ्नो स्वतन्त्र अस्तित्व कायम राखी आफ्नो धार्मिक स्थल र धार्मिक गुठीको सञ्चालन र संरक्षण गर्ने हक हुनेछ ।⁵⁵

राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरू :

- विभिन्न वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैङ्गिक, साँस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभावको अन्त्य गर्दै महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, उत्पीडित, उपेक्षित र अल्पसङ्ख्यक समुदाय, पिछडिएका क्षेत्र लगायतका समस्याहरूलाई संवोधन गर्न राज्यको वर्तमान केन्द्रीकृत र एकात्मक ढाँचाको अन्त्य गरी राज्यको समावेशी, लोकतान्त्रिक र अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।⁵⁶ सामन्तवादको सबै रूपहरूको अन्त्य गर्ने आर्थिक, सामाजिक रुपान्तरणको न्यूनतम साभा कार्यक्रम तय गरी लागू गर्दै जाने व्यवस्था गरेको छ ।⁵⁷ सामन्ती भू-स्वामित्वको अन्त्य गर्दै वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।⁵⁸ सुकुम्वासी, कमैया, हलिया, हरवा चरवा लगायतका आर्थिक सामाजिक रूपले पछाडि परेका वर्गलाई जग्गा लगायत आर्थिक सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने नीति लिने⁵⁹ र सबै विभेदकारी कानूनको अन्त्य गर्ने⁶⁰ व्यवस्था गरेको छ ।
- राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरू अन्तर्गत सबै किसिमको आर्थिक एवं सामाजिक असमानता हटाई विभिन्न जातजाति, धर्म, भाषा, वर्ण, समुदाय र सम्प्रदायका बीच सामञ्जस्यता स्थापना गरी न्याय र नैतिकतामा आधारित स्वस्थ सामाजिक जीवनको स्थापना र विकास गर्नु राज्यको सामाजिक उद्देश्य हुने⁶¹ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
- राज्यका नीति अन्तर्गत विभिन्न धर्म, साँस्कृतिक, जाति, समुदाय, सम्प्रदाय, उत्पत्ति र भाषाभाषीहरूका बीच समानता एवं सहअस्तित्वका आधारमा स्वस्थ र सुमधुर सामाजिक सम्बन्ध विकसित गरी सबैको भाषा, साहित्य, लिपि, कला र साँस्कृतिको समान विकासद्वारा देशको साँस्कृतिक विविधता

⁵¹ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १७(१) ।

⁵² नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १७(२) ।

⁵³ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ५ ।

⁵⁴ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १८(१) ।

⁵⁵ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २३(२) ।

⁵⁶ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा ३३(घ) ।

⁵⁷ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा ३३(ङ) ।

⁵⁸ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा ३३(च) ।

⁵⁹ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा ३३(झ) ।

⁶⁰ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १३३(ठ) ।

⁶¹ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा धारा ३४(५) ।

कायम राखी राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने⁶² एकल महिला, अनाथ, बालबालिका, असहाय, वृद्ध, अपाङ्ग, अशक्त र लोपोन्मुख जातिको संरक्षण र उन्नतिका लागि सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने⁶³ शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, खाद्य सम्पन्नभूता र रोजगारीमा निश्चित समयका लागि आरक्षणको व्यवस्था गरी आर्थिक तथा सामाजिक रूप पिछडिएका आदिवासी जनजाति, मधेसी, दलित लगायत सिमान्तकृत समुदाय तथा गरिबीको रेखामुखीका मजदुर किसानको उत्थान गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने⁶⁴ व्यवस्था रहेको छ ।

१३. सिमान्तकृत समूहको अधिकार संरक्षणका लागि विभिन्न देशमा अपनाइएका उपायहरू

विभिन्न देशहरूमा विभिन्न आदिवासी जाति समुदायहरू सिमान्तकृत नागरिकहरूका रूपमा रहेका छन् र यस्ता नागरिक समूहहरूको अधिकारको संरक्षणको लागि विभिन्न राष्ट्रहरूले विभिन्न संवैधानिक तथा कानुनी उपायहरू लगायत विशेष व्यवस्था गरी त्यस्ता सिमान्तकृत अवस्थामा रहेका व्यक्ति वा जाति समुदायलाई विकासको मूलधारमा समावेश गर्ने कोसिस गरिआएको देखिन्छ । कतिपय देशहरूमा सिमान्तकृत समुदायका व्यक्तिहरूको जमिन, प्राकृतिक स्रोत माथि अधिकारको स्थापना एवं उनीहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक पहिचानको संरक्षण र राष्ट्रिय राजनीतिको विभिन्न निकायहरूमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नका लागि विशेष ऐन वा विशेष प्रकारका प्रशासकिय आदेशहरू जारी गर्ने गरिएको देखिएको छ । यसरी आदिवासी एवं सिमान्तकृत समुदायका अधिकारको सुरक्षाका लागि चालिएका केहि देशका प्रयासहरूलाई यहाँ हेर्ने प्रयास गरिएको छ ।

अष्ट्रेलिया :

अष्ट्रेलियामा सन् १९९६ को जनगणनाले ३,५२,०५२ व्यक्तिहरू अर्थात् कुल जनसंख्याको २ प्रतिशत आदिवासी जनसंख्या रहेको देखियो । ती आदिवासीहरूको औसत् आयु पहिलो विश्वका देशमा रहेका अन्य आदिवासी जनसंख्याको भन्दा कम रहेको थियो । दक्षिणी र पश्चिमी अष्ट्रेलिया र उत्तरी क्षेत्रका आदिवासीहरूको औसत् आयु महिलाको ६० र पुरुषको ६१ वर्ष रहेको देखिन्छ । जुन अरु अष्ट्रेलियनको भन्दा १५ देखि २० वर्ष कम हो । यसैगरी वयस्क मृत्यु दर अरु जनसंख्याको तुलनामा यो जाति समुदायमा ६ देखि ८ गुणा बढि रहेको छ र बाल मृत्यु दर पनि अन्यको तुलनामा बढि रहेको पाइन्छ । अष्ट्रेलियन कमनवेल्थ सरकारले यो आदिवासी जाति समूहको विकासका लागि विभिन्न उपायहरू अपनाएको देखिन्छ । जसअन्तर्गत अष्ट्रेलियन सरकारले **Aboriginal and Torres Strait Islander Commission (ATSIC)** लाई कुल ग्राहस्थ उत्पादनको ०.३ प्रतिशत बजेट प्रदान गर्ने गरेको छ । यसको एक तिहाई रकम उनीहरूलाई विकासको मुलप्रवाहमा ल्याउने कार्यक्रमको लागि खर्च गरिन्छ । विगत १० वर्षमा (१९९४-९५ देखि २०००-४) सम्ममा १.३ बिलियन डलर अष्ट्रेलियन सरकारले जनजातिहरूको घरवासका लागि खर्च गरेको थियो । सरकारले यसको अलवा ४५ मिलियन डलर प्रतिवर्ष जनजातिय तथा सिमान्तकृत समुदायको जग्गा एकिकरण र विकासको लागि खर्च गर्दछ ।

सिमान्तकृत आदिवासी नागरिकहरूको जग्गा जमिन तथा स्रोत साधन माथिको पहुँच सुनिश्चित गर्न अष्ट्रेलियन सरकारले **Land Acquisition Legislation** ल्यायो जस अन्तर्गत **Aboriginal Land Fund Commission, 1975** को स्थापना गरियो । त्यस्तै १९९५ मा अष्ट्रेलियन सरकारको प्रशासकीय कदमअन्तर्गत **Indigenous Land Corporation** स्थापना गरियो ।

यस बाहेक सिमान्तकृत नागरिकको जग्गा माथिको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न **Aboriginal Land Rights Act (Northern Territory) १९७६, NSW Aboriginal Land Rights Acts 1983, Aboriginal Land Act (QLD), 1991** ल्याइएका छन् । यस अतिरिक्त आदिवासीहरूको सांस्कृतिक अधिकारको संरक्षण गर्नका लागि **Aboriginal Heritage Legislation** ल्याई लागू गरेको देखिन्छ ।⁶⁵

⁶² नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा धारा ३५(३) ।

⁶³ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा धारा ३५(९) ।

⁶⁴ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा धारा ३५(१०) ।

⁶⁵ Coral Dow and Dr. John Gardiner-Garden, *Indigenous Affairs in Australia, New Zealand, Canada, United States of America, Norway and Sweden*, Social Policy Group, 1998.

न्यूजिल्यान्ड

न्यूजिल्यान्डमा माओरी समुदायलाई सिमान्तकृत वर्गको रूपमा राखी **Maori Affairs Restructuring Act 1989, The Rununga Iwi Act, 1990 / Maori Land Act, 1993** आदि विभिन्न ऐनहरूले माओरी जातिलाई परिभाषित गरेका छन् । न्यूजिल्यान्डको १९९६ को जनगणनाले ५,७९,७१४ व्यक्तिहरू (जुन न्यूजिल्यान्डको बसोबासी व्यक्तिहरूको १६ प्रतिशत हुन आउँछ) रहेको देखिन्छ । न्यूजिल्यान्डको यो आदिवासी सिमान्तकृत समुदायका व्यक्तिहरूको मृत्यु दर अन्य न्यूजिल्यान्डवासीहरूको तुलनामा बढि रहेकोमा सन् १९७० र १९८८ को अवधिमा यस्तो मृत्यु दर ४२ देखि ४९ प्रतिशतसम्म घटेको पाइन्छ ।

राष्ट्रिय बजेट विनियोजन तथा क्षतिपूर्ति :

सन् १९८० मा **Labour Government** ले न्यायिक विभागको माध्यमबाट सिमान्तकृत माओरी समुदाय सम्बन्धी नीतिको निर्माण गर्नुको साथै माओरी विषयक छुट्टै मन्त्रालयको समेत स्थापना गरेको थियो । सन् १९९२ मा विकासको मुलप्रवाहमा ल्याउने कार्यक्रमको माध्यमबाट हटाइएको पुरानो मन्त्रालयलाई सन् १९९२ माओरी विकास मन्त्रालय (**Ministry of Mauri Development**) को स्थापना गरियो । जसको मुख्य काम माओरी समुदायलाई असर पार्ने मुख्य मुख्य नीतिहरूमा सूचना प्रवाह गर्ने र माओरी समुदायसँग सम्बन्ध स्वास्थ्य, शिक्षा तालिम तथा आर्थिक विकासका सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने रहेको देखिन्छ ।

संवैधानिक मान्यता तथा राजनीतिक प्रतिनिधित्व :

माओरी आदिवासीका सम्बन्धमा न्यूजिल्यान्डको नागरिक अधिकार पत्र, १९९० ले कुनै कुरा उल्लेख गरेको छैन । तर **Waitangi Treaty, 1840** मा माओरी समुदायको अधिकारको सम्बन्धमा उल्लेख गरेको छ । माओरी समुदायको प्रतिनिधित्वलाई सुनिश्चित गर्न **Maori Representation Act, 1967** लागू गरिएको छ । जसअन्तर्गत सन् १९९५ मा सम्पत्ति माथिको स्वामित्वको अधिकारको स्थापना तथा मतदाता संख्याको आधारमा संसद्मा ४ जना माओरीको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गर्‍यो । सन् १९९५ मा मिश्रित समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अवलम्बन पश्चात् प्रतिनिधित्वको संख्या ४ बाट ५ मा पुग्यो । १९९६ को निर्वाचनमा १२० सदस्यीय संसद्मा माओरी समुदायको प्रतिनिधित्व संख्या १५ पुगेको थियो । सन् १८४० को बेटाङ्गी सन्धिको १९७५ र १९८५ को संशोधनले आदिवासी जनजाति तथा सिमान्तकृत समुदायको जफत गरिएको जग्गाको सम्बन्धमा ट्राइबुनलको स्थापना गरी ट्राइबुनलले दिएको सुझावलाई महारानी समेतले मान्नु पर्ने व्यवस्था गर्‍यो ।⁶⁶

क्यानडा

संवैधानिक ऐन, १९८२ ले क्यानडाको आदिवासी जनजातिको रूपमा इन्डियन इनुट (इस्किमो) र मेटिस (फरक वंशजबाट जन्मेका जनता) लाई समावेश गर्‍यो । इन्डियनहरूलाई **Indian Act** ले अन्य जाति समुदायका व्यक्तिहरूले प्राप्त गर्न नसक्ने अधिकार प्रदान गर्‍यो । सन् १९८५ मा **Indian Act** को संशोधनले इन्डियन ऐनले मुलप्रवाहमा ल्याउन नसकेका करिब १.३ मिलियन नागरिक मध्ये करिब अर्ध जनसंख्यालाई समेटेको थियो । क्यानेडियन आदिवासी जनजातिहरू औसत् आयु अन्य समुदाय भन्दा न्युन छ । साथै बाल मृत्युदर उच्च रहेको छ । इन्डियन समुदायका व्यक्तिहरूको बेरोजगारी दर पनि उच्च छ ।

सन् १९९७-९८ मा राष्ट्रिय बजेटको ०.७ प्रतिशत अर्थात् ६ विलियन डलर आदिवासी जनजातिहरूको उत्थान र विकासको लागि खर्च गरिएको थियो । उक्त बजेटको ८२ प्रतिशत खर्च आदिवासी जनजातिहरूको संस्थाको प्रशासकीय तथा विकासका लागि खर्च गरिएको थियो । जेम्स बे, उत्तरी क्युबेक र उत्तरपुर्वीय क्युबेक सम्झौता अनुसार २३० मिलियन डलर क्षतिपूर्तिका रूपमा क्रमशः सन् १९९७ र १९९८ को दिएको थियो । यसैगरी **Inuvialuit Final Agreement, 1984 / Nunavute Agreement, 1993** अनुसार पनि सिमान्तकृत समुदायको आर्थिक सामाजिक विकासको लागि रकम छुट्याउने काम गरिएको थियो ।⁶⁷

संवैधानिक मान्यता र राजनीतिक प्रतिनिधित्व :

क्यानडामा संवैधानिक ऐन, १८६७ ले इन्डियन तथा इन्डियनहरूको लागि जमिनको संरक्षणलाई पूर्ण वैधानिक अधिकार प्रदान गर्‍यो । संवैधानिक ऐन १९८२ ले सिमान्तकृत आदिवासीहरूको अधिकारलाई संविधानमा समावेश

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid.

गन्थो । यसको साथै सिमान्तकृत समुदायसँग सरोकार रहेका कानून तथा नीतिहरूको निर्माण गर्दा संघीय तथा प्रान्तीय सरकारले उनीहरूसँग सरसल्लाह तथा सुभाषण लिनु पर्ने व्यवस्था गन्थो । सन् १९९१ मा राजकीय आयोगले सिमान्तकृत समुदाय (आदिवासी जनजाति) को **House of Commons** मा प्रतिनिधित्व गराउनु पर्ने सिफारिस गन्थो । सन् १९९८ मा क्यानडियन सरकारले सिमान्तकृतको अधिकार सुनिश्चित गर्न उनीहरूको आर्थिक सामाजिक विकासको लागि कार्यपत्र तयार गन्थो ।

जग्गाजमिन तथा स्रोत साधन माथिको अधिकार :

सन् १७६३ को राजकीय घोषणा तथा विभिन्न सन्धिहरूले सिमान्तकृत समुदाय (आदिवासी) को अधिकार सुनिश्चित गर्न आदिवासी जनजातिको अस्तित्वलाई राष्ट्रिय स्तरमै मान्यता दिएको थियो । क्रमबद्ध रूपमा गरिएका सन्धि र सन् १९७० को दशकदेखि ती सन्धिहरूले न्यायिक दायित्व सहित र अधिकार उल्लंघन भएको अवस्थामा अधिकारको दाबी गर्ने प्रक्रियामा समेत जोड दिएका थिए । उत्तरी क्याबेकका क्रिकु र इनुटहरूको बीचमा भएको सम्झौता, नुमाभुट सम्झौता १९९३ आदिद्वारा क्रिउ (Cree) र इनुट (Inuit) हरूको १५.५ हेक्टर क्षेत्रमा माछा मार्ने तथा बेच्ने अधिकार प्रदान गन्थो जुन **James Bay Agreement** को एक खण्डको रूपमा लिइन्छ । यस अतिरिक्त खानी माथि नियन्त्रण तथा पहुँचको सुनिश्चित गरी उनीहरूलाई खानी विकासबाट आउने आम्दानीको निश्चित प्रतिशत क्षतिपूर्तिको रूपमा पाउने व्यवस्था गरेको छ ।

संयुक्त राज्य अमेरिका

सन् १९९७ मा गरिएको अमेरिकी जनगणनामा इन्डियन, एस्किमो र अल्युटको जनसंख्या करिब २.३ मिलियन अर्थात् कुल जनसंख्याको ०.९ प्रतिशत रहेको थियो । सिमान्तकृत आदिवासीहरूको विकासका लागि सन् १९९५ को आर्थिक वर्षमा विभिन्न ४० वटा संघीय निकायहरूद्वारा ६ विलियन डलर सिमान्तकृत वर्गहरूसँग सम्बन्धित १४० कार्यक्रमको लागि खर्च गरिएको थियो । सन् १९९८ मा ब्यूरो अफ इन्डियन अफियर्स (**Bureau of Indian Affairs**) को लागि १.७३ विलियन अमेरिकी डलर विनियोजन गरिएको थियो । जसका ५० प्रतिशत बजेट उनीहरूको अदालत, कानूनको कार्यान्वयन, आवास, सामाजिक सेवा र शिक्षाको क्षेत्रमा खर्च गरिएको थियो । सन् १९७१ मा अलस्का टापुमा इन्डियन आदिवासीको जग्गा जमिन तथा बसोबासको व्यवस्थाको लागि ९६० मिलियन डलर खर्च गरिएको थियो ।

संवैधानिक मान्यता र राजनीतिक प्रतिनिधित्व

अमेरिकी आदिवासीहरूलाई सन् १९२४ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाको कांग्रेसले अमेरिका भित्र जन्मेको सबै इन्डियनलाई नागरिकता दिने निर्णय गन्थो । साथै इन्डियनहरूलाई पनि सम्मानजनक जातिको रूपमा मान्यता दियो । इन्डियनलाई पनि अमेरिकी बराबर समान मतदानको अधिकार दियो । हवाई द्विपमा रहेका हवाई जातिको संसद् प्रतिनिधित्वको सम्बन्धमा सुरक्षित कोटाको निर्धारण नगरिएको भए तापनि आत्मनिर्णयको अधिकार ऐन, १९७५ र स्वायत्त शासन ऐन, १९९४ ले स्थानीय स्तरमा निर्णयको अधिकार प्रदान गरेको छ ।

जग्गा जमिन तथा स्रोत साधन माथिको अधिकार

इन्डियनहरूलाई अमेरिकी वासिन्दाको रूपमा धेरै लामा समयदेखि नै मान्यता दिएको थियो । अमेरिकी सिनेटले ३७० इन्डियन सन्धिको अनुमोदन गरेको थियो । सन् १८७१ देखि इन्डियनहरूसँग **Congressional Act** र कार्यपालकीय आदेश, कार्यपालिकाले गरेका सम्झौताको अधिकार उनीहरूसँगको सम्बन्धलाई स्थापित गरियो । नभाजो, अरिजोना, न्यू मेक्सिको, उटाह जस्ता राज्यमा इन्डियनहरूको बसोबासको लागि जग्गा जमिनको समेत संरक्षण (गुठी) दिइयो । स्थानीय स्तरमा कानून कार्यान्वयन, शिक्षा, कर तथा पानी माथिको अधिकार समेत प्रदान गरियो ।

अधिकांश यस्तो संरक्षित जग्गाहरू (गुठी जग्गाको रूपमा रहेका छन् त्यस्तो जग्गाको व्यक्ति विशेषलाई बेचबिखन गर्ने अधिकार छैन । इन्डियन, व्यक्ति विशेषले पनि यस्तो गुठी जग्गाहरू राख्न सक्ने तथा बेचबिखन गर्ने अधिकार समेत प्रदान गरिएको छ । सन् १९७१ को **Alaska Native Claims Settlement Act** ऐनले आदिवासी शब्दावलीलाई हटाई इन्डियनहरू बसोबास रहेका जग्गा (गुठी) मा पूर्ण स्वामित्व प्रदान गन्थो ।

नर्वे

नर्वेको सामी समुदाय Sami Community लाई आदिवासी तथा सिमान्तकृत समुदायको रूपमा लिइन्छ । जसको जनसंख्या ४०/४५ हजारसम्म रहेको छ । सन् १९८७ मा जारी गरिएको सामी ऐन ९६६ ब्यत ० ले सामीहरूको सम्बन्धमा स्पष्ट परिभाषा र वर्गीकृत गरेको छ । दोस्रो विश्वयुद्धपछि नर्वेजियन सरकारले सामी समुदायको आर्थिक सामाजिक सुचकहरूको आकडा निकाल्न सफल भयो । तदनुसार उनीहरूको राजनीति प्रतिनिधित्व र सांस्कृतिक अधिकारको संरक्षण नै त्यहाँ आदिवासी जनजातिहरू मुख्य एजेन्डा हो ।

राष्ट्रिय खर्च तथा क्षतिपूर्ति :

सन् १९९८ मा सामी संसद्को संचालनको लागि नर्वे सरकारले ८६.६ मिलियन (क्रोनर) बजेट छुट्याइएको थियो । सन् १९९८ मा नर्वेजियन सरकारले सामी सभाको लागि बढि अधिकारहरू प्रदान गर्‍यो । सन् १९९९ मा सामी सभालाई आफ्नो बजेट स्वीकृत गर्ने अधिकार प्रदान गरियो ।

संवैधानिक मान्यता र राजनीतिक प्रतिनिधित्व :

सामी संस्कृति समितिले १९८५ र १९८७ मा विभिन्न प्रतिवेदनहरू प्रकाशित गर्‍यो । जसले सामी विद्यालय र सांस्कृतिक विषयमा विस्तृत व्यवस्था गरेको छ । सामीहरूको कानुनी अधिकारका सम्बन्धमा यस्तो प्रतिवेदनहरू र सन् १९८४ को नर्वेजियन सरकारी प्रतिवेदन नं. १८ को फलस्वरूप Sami Act, 1987 आयो जसले सामी संसद्को स्थापना गर्‍यो । सन् १९८८ मा नर्वेजियन संसदले संविधानको संसोधन गरी सामीहरूको संवैधानिक अधिकारको रूपमा सामीहरूको भाषा, संस्कृति तथा उनीहरूको जीवन निर्वाह जस्ता विषयको संरक्षण विकास गर्नु राज्यका निकायहरूको दायित्व हुन्छ भन्ने कुराको प्रत्याभुत गरेको थियो । सामीहरूले संसद स्थापना र सामी भाषालाई नर्वेजियन संसद वा बोल्ल पाउने गरी सन् १९९० मा मान्यता प्रदान गर्‍यो । सामी ऐनले सामी संसद्को अधिकारको सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था नगरे तापनि नर्वेजियन सरकारले सामी संसदलाई अधिक अधिकार प्रदान गर्दै आएको छ ।

जग्गा जमिन र स्रोत माथिको अधिकार :

नर्वे, स्वीडेन र फिनल्यान्डमा परम्परागत जमिन माथि राज्यको स्वामित्व र संचालनको सामीहरूले विरोध गरेका छन् । उनीहरूको धारणा के छ भने अमेरिका र क्यानडामा जस्तो सम्भौता तथा सन्धिले जग्गाको स्वामित्व प्राप्त हुँदैन । सन् १९७८ मा आएको Reindeer Herding Act, 1978 ऐनले पुरानो १९३३ को ऐनलाई खारेज गर्नुका साथै अफ्नो जग्गा जमिनको किनबेचको अधिकार प्रदान गर्नु र सोध भर्नाको व्यापार (Reindeer Trade) को सांस्कृतिक तथा व्यावसायिक पक्षलाई जोड दियो । सन् १९९० मा नर्वेजियन प्रधान न्यायाधीशले सामीहरूको अन्य परम्परागत स्रोत साधनहरू माथि विशेषगरी सामुद्रिक किनार तथा गल्छीहरूमा माछा मार्ने अधिकार रहने कुरा उल्लेख गरे । Norway's Culural Heritage Act, 1978 ले सामीहरूको १०० वर्ष पुराना ऐतिहासिक ठाउँ ऐतिहासिक स्मारक तथा दस्तावेजहरूलाई संरक्षण प्रदान गर्नुपर्ने कुरालाई समावेश गर्‍यो ।

स्वीडेन

सामी समुदायलाई स्वीडेनमा आदिवासी जनजातिको रूपमा नभई अल्पसंख्यक समुदायको रूपमा चिनिन्छ । स्वीडीस सामी सभाको निर्वाचनमा मतदान गर्नका लागि सामीको रूपमा चिनाउनको लागि सामी भाषा बोल्न सक्ने वा उसको बाबु आमा वा उसको हजुर बाबुले आफ्नो मातृ भाषा वा घरको पारिवारिक भाषाको रूपमा प्रयोग गरेको हुनु पर्दछ । उसको बाबु आमा वा हजुर बाबुले दवावको कारणबाट सामी भाषा बोल्न छोडेको अवस्था रहेमा निवेदकले मतदानको अधिकारको लागि नाम दर्ता गर्न सक्दछ । सामी समुदायको कूल जनसंख्याको वास्तविक तथ्यांक नरहेता पनि करिब १७,००० जनसंख्या रहेको छ । सामी संसद्को १८ महिनाको खर्चको लागि सन् १९९५ मा करिब १५ मिलियन स्वीडिस क्रोनर थियो । सन् १९९७ मा सामी संसदले सामी समुदायलाई भालु, ब्वाँसो तथा चिल जस्ता जंगली जनावरले पुर्‍याएको क्षतिको क्षतिपूर्ति स्वरूप २४ मिलियन क्रोनरको सहयोग गरेको थियो । यसैगरी सामी संसदका सामीहरूको संस्कृति र संगठनको संरक्षण र विकासको लागि १० मिलियन क्रोनर सहयोग गरेको थियो ।

संवैधानिक व्यवस्था र राजनीतिक प्रतिनिधित्व :

सन् १९८३ मा सामीसँग सम्बन्धित जाँचबुझ आयोगको गठन गरिएको थियो । यस आयोगले सामीहरूलाई आदिवासी जनजाति तथा अल्पसंख्यकको रूपमा संवैधानिक मान्यता दिनुपर्ने, सामी संस्कृतिको जगेर्नाको लागि कानूनको निर्माण गर्नुपर्ने, सामी संस्कृतिको विकासको लागि **Reindeer Husbandry Law** संशोधन गर्नुपर्ने, लोकप्रिय मतको आधारमा निर्वाचित हुने सामी संसद्को स्थापना गर्नुपर्ने विषयमा सुझाव दिएको थियो । सामी संसद्को १९९३ मा पहिलो पटक निर्वाचन गरिएको थियो । सामी संसद्को प्रमुख दायित्व सामी संस्कृतिको जगेर्ना गर्नु र केहि हदसम्म सामीको आर्थिक विकास गर्नु हो । सामी संसद्को संस्कृति र संगठनलाई सामी कोषबाट सहयोग गर्नु र स्रोत विनियोजनको जवाफदेहि हुने यसको दायित्व हो ।

जग्गा जमिन र स्रोत साधन माथिको अधिकार :

दश वर्षसम्मको सामी र सरकारी प्रतिनिधिहरू भएको एक अध्ययनको प्रतिक्रिया स्वरुप सरकारले राजनीतिक तथा कानुनी रूपमा एक कदम पछाडि सियो, शिकार गर्ने तथा माछा मार्ने अधिकारमा कानुनी रूपमा नै सामी समुदाय कमजोर भए । खानी, वन, जलविद्युत् परियोजना जस्ता विकासको कार्यक्रमले उनीहरूको परम्परागत जमिन माथि नियन्त्रण कायम गर्‍यो । यसैगरी सन् १९९३ र ९४ मा शिकार गर्ने तथा माछा मार्ने अधिकार माथि नियन्त्रण गरियो । सामीहरूले हार्जेडालेन (**Harjedalen**) क्षेत्रको चरन जग्गाको अधिकार विषयक मुद्दामा हार खानु पर्‍यो ।

सिमान्तकृत समुदायको मुलप्रवाहीकरणका लागि राज्यले चाल्नु पर्ने कदम

क) संवैधानिक र कानूनी सुनिश्चितता :

नेपालमा जारी गरिएका सबै लिखित संविधानहरूले समानताको अधिकारको उल्लेख गरे तापनि वास्तविक अर्थमा समानता लागू हुन नसकेको यथार्थ हो । विशेषगरी आजसम्म पनि अविभेद र समानतालाई छुट्याउन सकेको छैन । समानताको परिभाषाको किटान गर्न सकिएको छैन । त्यसैले अविभेद र समानतालाई छुट्याउनु व्यवस्था गरी परिणामको समानतालाई सुनिश्चित गर्ने संवैधानिक प्रावधान मौलिक हक अन्तर्गत नै राखिनु आवश्यक छ । यस्तै सिमान्तकृत रहेका समूहहरू विशेषगरी महिला, जनजाति, दलित, यौनिक अल्पसंख्यक, धार्मिक अल्पसंख्यक, मधुशी, अपांग, किसान, मजदुर लगायतका विविध वर्गको परिभाषा र वर्गीकरण गरी संविधानको मौलिक हक अन्तर्गत नै उनीहरूको अधिकारलाई सुनिश्चित गरिनु पर्दछ ।

ख) प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता

संविधानको आधारभूत संरचनाले सीमान्तकृत वर्गको पहिचान तथा समावेशी सुनिश्चितता गर्ने ग्यारेन्टी गर्नुपर्दछ । नीति निर्देशनको सिद्धान्तले सीमान्तकृत वर्गको लागि विशेष कार्यक्रमहरू गरिने प्रावधानहरू समावेशी गर्नु पर्दछ । राज्यको तिनै निकाय तथा सम्पूर्ण संवैधानिक निकाय, राजनीतिक दल र स्वतन्त्र आयोगहरूमा पनि समानुपातिक सहभागिताको सुनिश्चितको व्यवस्था संविधान स्वयंले नै गरिनु पर्दछ ।

ग) स्थानीय स्रोतमाथिको अधिकारको सुनिश्चितता

सिमान्तकृत रहेका जात समुदायको स्थानीय स्रोत साधनमाथिको पहुँचको ग्यारेन्टी हुनु पर्दछ । उनीहरूले आवास खेतीपाति, पशुपालन र अन्य प्रकारले जीवन यापन गर्नका लागि चाहिने स्रोतको उपलब्धता सुनिश्चित गर्नु पर्ने हुन्छ । खासगरी स्थानीय स्रोतको परिचालन, प्राकृतिक स्रोत माथि पहुँच, उपयोगका सम्बन्धमा स्थानीयवासीहरूको आवश्यकताअनुसार उनीहरूकै निर्णय बमोजिम गरिनु पर्ने कुराको सुनिश्चितता गर्नु पर्दछ ।

घ) सिमान्तकृत समुदायको भाषा, संस्कृतिको संरक्षण र शैक्षिक विकास

नेपालमा २०५८ मा गरिएको राष्ट्रिय जनगणनाअनुसार करिब १०२ विभिन्न भाषाहरू रहेको देखिएको छ । अझैसम्म पनि ठूलो संख्यामा रहेका जनताहरूको जातिय पहिचान हुन नसकेको सोही जनगणनाको तथ्यांकबाट स्पष्ट हुन्छ । तथापि नेपालको सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोग हुँदा अन्य जाति विशेषका सयौं भाषाहरू लोप हुने मात्र नभई तिनीहरूको जातिय संस्कृतिको पहिचान समेत लोप हुने अवस्था रहेको छ । अतः सिमान्तकृत समुदायको भाषा, संस्कृतिको विकास गर्न राष्ट्रले विशेष योजना तयार गरी उनीहरूको भाषा, संस्कृति तथा सम्पदालाई राष्ट्रिय सम्पत्तिको रूपमा विकास गर्नुपर्दछ । विभिन्न जाति विशेषका भाषिक विविधताको कारणले गर्दा नेपाली भाषामा पढ्न लेख्न समस्याजनक रहेकोले उनीहरूलाई आफ्नो मातृभाषामा प्राथमिक तहदेखि उच्च तहसम्म अध्ययन गर्ने राज्यले उपयुक्त वातावरणको सृजना गर्नुपर्दछ । भाषाको सम्बन्धमा

सबै भाषा राष्ट्र भाषा हुनुपर्ने र स्थानीय तहमा स्थानीय स्तरमा बोलिने भाषालाई नै कार्यालय प्रयोजनको लागि भाषा बनाउनु पर्ने ।

ड) सिमान्तकृत समुदायको समग्र विकासका लागि आर्थिक सशक्तिकरण र यथोचित आर्थिक विनियोजन

सिमान्तकृत समुदायको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासका लागि राज्यले विशेष मापदण्डको निर्धारण गरी सामाजिक, आर्थिक अधिकारहरु राज्यको नीति निर्देशनमा मात्र सीमित नराखी मौलिक हक अन्तर्गत ग्यारेन्टी गरिनु पर्ने । यसले गर्दा सीमान्तकृत वर्गको आर्थिक सशक्तिकरणको लागि विशेष कार्यक्रमहरु ल्याउन र यथोचित बजेट विनियोजन गर्न समेत मद्दत गर्दछ ।

च) सिमान्तकृत समुदायको संरक्षण र विकासको लागि प्रशासकिय पहल गरिनु पर्ने

सीमान्तकृत वर्गको अधिकारको संरक्षणको लागि राज्यले विभिन्न संरचनाहरु निर्माण गरिने संवैधानिक व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

(छ) पहिचानको अधिकारको सुनिश्चिता

सीमान्तकृत वर्गका भाषा, संस्कृति, धर्म, भेषभुषा लगायतको पहिचानको तत्वहरुको संरक्षणको अधिकार हुने र सीमान्तकृत वर्गको फरक भाषा, संस्कृति, धर्म, भेषभुषाको आधारमा भेदभाव नगरिने व्यवस्था सुनिश्चित गरिनु पर्ने । नागरिकताको अधिकार बिना कुनै भेदभाव प्रदान गरिनु पर्ने । लुप्त हुन लागेको समूहहरुको संरक्षणको लागि विशेष व्यवस्था गरिनु पर्ने ।

१४. सीमान्तकृत समूहको अधिकारको संरक्षणको लागि आवश्यक अवधारणागत संरचनाहरु

समानता वा समावेशीकरणको लागि सबभन्दा पहिला समावेशी के हो र सशक्तिकरण के हो बुझ्न आवश्यक छ ।

सामाजिक समावेशी :

संस्थागत संरचनामा भएका बाधाहरुलाई हटाउँदै विविध व्यक्ति वा समूहको स्रोत साधन माथिको पहुँच वृद्धि गरी विकासमा समान अवसर प्रदान गर्नु । जस भित्र पहिचानको अधिकारको संरक्षणदेखि सहभागिताका सुनिश्चिताका कुराहरु पर्दछन् । समावेशीको सिद्धान्तले बाह्य संरचनाको परिमार्जनको कुराहरु गरिरहेका हुन्छन् । जस भित्र नीति, कानून, संस्थागत संरचनाहरु पर्दछन् । स्रोत साधनका उपलब्धताहरु पर्दछन् ।

सशक्तिकरण :

संस्थागत संरचना जो बहिष्करणका कारणीहरु हुन्, उनीहरुलाई उत्तरदायी बनाउँदै विविध व्यक्ति वा समूहको क्षमताको विकास गर्नु सशक्तिकरण हो । सशक्तिकरणको कुरा गर्दा आन्तरिक सोच, अवधारणा र क्षमता विकासका कुराहरु पर्दछन् । जसको प्रयोग सुसूचित भई निर्णय गर्ने अधिकारको विकास गर्ने समेत पर्दछ, भनी अधिकारवादी दृष्टिकोणले हेरिरहेको हुन्छ ।

सहभागिताको सुनिश्चितता गर्दा प्रायःजसो निम्न अवधारणाहरु अवलम्बन गरेको पाइन्छ :-

Integrationist Approach का अनुसार अल्पसंख्यकहरुको सांस्कृतिक तथा अन्य पहिचानलाई समग्रताबाट भिन्न राखिनु पर्दछ र यस्तो राजनीतिक पद्धतिको व्यवस्था स्थापित गरिनु पर्दछ, जसमा सबै नागरिकहरु समानरूपमा सहभागी हुन सक्नु । संवैधानिक वा राजनीतिक सुविधा प्रदान गर्नका लागि संयुक्त जनजातिय राजनीतिक दलहरुको माध्यमबाट वा बहुजातिय राजनीतिक दलहरुको माध्यमबाट अल्पसंख्यकहरुको नीति निर्माण तहमा प्रतिनिधित्व गराउने गरी निर्वाचन ऐनमा व्यवस्था गर्ने जसले गर्दा अन्तरजातिय सहयोगलाई प्रोत्साहन गर्दछ । (Horowitz, D; "Encouraging Electoral Accommodation in Divided Societies) यदि सबै जाति वा वर्गलाई मूलधारमा मूलप्रवाहीकरण गर्न सकिदैन भने **Consociationalism Approach** का अनुसार अल्पसंख्यक समुदायको सार्वजनिक निकायमा छुट्टै प्रतिनिधित्व वा सहभागिता गराउन विशेष संवैधानिक व्यवस्था गर्नुपर्दछ । अल्पसंख्यक जनजातिहरुको प्रतिनिधित्वको लागि यदि सम्भव भएसम्म क्षेत्रियताको विभाजनको आधारमा अथवा उनीहरुको सामुदायिक सांठानिक स्वरूप वा सांस्कृतिक स्वायत्तताको आधारमा समानुपातिक र अविच्छिन्न रूपमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था हुनुपर्दछ । (**Lijphart's concepts of Consociationalism approach**)

आरक्षणको व्यवस्था :

आरक्षणका फाइदा बेफाइदा बारे व्यापक चर्चा परिचर्चा नहुने होइन, यसको नकारात्मक वा सकारात्मक फाइदाको अनुभूतिहरू नभएका पनि होइनन्, तर सामाजिक शर्तहरूका कारणले मान्यता, मूल्यका कारणले पछाडि परेको वर्गको हकमा विशेष उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने जस भित्र आरक्षण समेत पर्ने गर्दछ । तर अवधारणागत विषयमा कुरा गर्दा विशेष उपाय अल्पकालिन र दीर्घकालिन हुन सक्दछ । सामाजिक अवस्थाको कारणले गर्दा गरिने विशेष व्यवस्था अल्पकालिन हुनुपर्दछ र निश्चित समयअवधि पनि त्यस्तो विशेष व्यवस्था हटाउने कार्ययोजना सहित ल्याउनु पर्दछ । अर्कोतिर शारीरिक फरकको कारणले गरिनु पर्ने विशेष व्यवस्था स्थायी प्रवृत्तिको हुनु पर्दछ । जस्तै: महिला र अपांग शारीरिक रूपमा फरक छन् भने शिशु स्याहार विदा, प्रजनन स्वास्थ्यको अधिकार, अपांगता निराकरण गर्नको लागि चाहिने शक्तिकरणका माध्यमहरू, संरचनाहरू स्थायी प्रवृत्तिका हुनु पर्दछ । फेरि विशेष उपाय भित्र आरक्षण मात्र होइन, क्षमता विकास, उचित वातावरणका सिर्जनाहरू, सामाजिक र आर्थिक सहयोग प्रणालीहरू पनि पर्ने सक्दछन् । फेरि आरक्षणको अर्थ समान वर्गबीच प्रतिस्पर्धा नगराउने पनि होइन, निश्चित मापदण्डमा केहि खुलापन छोड्ने मात्र हो । फेरि समावेशीको नाममा टप्प टिपेर ल्याउने मात्र होइन, अर्थपूर्ण सहभागिताको सुनिश्चितता पनि पर्दछ ।

अविभेद र समानतामा अवधारणागत स्पष्टताको आवश्यकता :

अविभेदले विभेद रोक्ने काम गर्दछ । विभेदलाई पहिचान गर्ने काम गर्दछ र विभेद हटाउने रणनीतिहरू विकास गर्न सक्दछ । तर समानता नआउनु पनि सक्दछ । किन कि अहिलेको समानताको अवधारणा औपचारिक समानतामा सीमित नरहि सारभुत समानतामा आधारित छ । यसको लागि सुधारात्मक अवधारणाले समानतालाई हेर्नुपर्ने हुन्छ । किन कि आज विश्वमा समान अवधारणाले महिला र पुरुषलाई हेर्दा, कानुन बनाउँदा, कार्यक्रमहरू बनाउँदा विभेदको निरन्तरता नै रहेको देखिएको छ । त्यस्तै महिला शारीरिक रूपमा फरक छ । फरक शारीरिक बनौट महिलाको कमजोरी हो भनी हेरि संरक्षणवादी नीतिले फरक कानुन बनाउँदा अन्य स्वतन्त्रताहरू उल्लंघन भएका थुप्रै उदाहरण छन् । जस्तै: वैदेशिक रोजगारीमा जाँदा महिला माथि यौन शोषण हुन्छ भनी जानै नदिँदा उसको समानता, आय आर्जन गर्ने अधिकार, हिंडुलको अधिकार, वैयक्तिक स्वतन्त्रतामा असर पर्ने हुन्छ । त्यसैले सुधारात्मक अवधारणा अन्तर्गत शारीरिक फरक महिलाको विशेष अवस्था हो । त्यसैले प्रजनन स्वास्थ्यको विषय सामाजिक भूमिकाको रूपमा राज्यले मान्यता दिँदै विशेष ध्यान दिनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ । यसको साथै महिला पछाडि पर्नुको प्रमुख कारण सामाजिक विभेद भएको हुँदा अवसरमा मात्र समानता दिएर नपुगी, स्रोत साधन माथिको पहुँच र परिणामको समानतामा सुधारात्मक प्रणालीले जोड दिइरहेको हुन्छ । समानताको कुरा गर्दा कानुनी समानता मात्र होइन, व्यवहारमा समानताको प्राप्ति प्रमुख विषयको रूपमा यो अवधारणाले हेरिरेको हुन्छ ।

अधिकार उल्लंघन नीजि र सार्वजनिक क्षेत्रलाई हेर्नुपर्ने :

फरक वर्गको अधिकार उल्लंघन फरक क्षेत्रमा हुने हुँदा सार्वजनिक व्यक्ति र सार्वजनिक ठाउँमा मात्र मानव अधिकारको उल्लंघन हुन्छ, भन्ने मान्यता नराखी विशेष गरी महिला, दलितको कुरा गर्दा नीजि क्षेत्रमा निजी व्यक्तिबाट अधिकार उल्लंघन भइरहेको स्थितिलाई ध्यानमा राखी मानव अधिकार उल्लंघनको विषय नीजि क्षेत्र र सार्वजनिक क्षेत्र दुवै ठाउँमा हुन सक्ने व्यवस्थाको संवैधानिक सुरक्षणको आवश्यकता रहेको छ ।

धार्मिक अधिकार सम्बन्धी अवधारणा :

धार्मिक अल्पसंख्यकको अधिकारको संरक्षणको लागि धर्म सम्बन्धी विविध अवधारणाहरू रहेका छन् । कतै राज्यले धर्ममा हस्तक्षेप नगर्ने अवधारणाले काम गरिरहेको पाइन्छ भने कतै धार्मिक स्वतन्त्रता राज्यले संरक्षण गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ । जस्तैसुकै व्यवस्था भए तापनि प्रमुख कुरा धर्म विवेकको विषय भएको हुँदा धार्मिक स्वतन्त्रताको लागि चाहिने तत्वहरू जस्तै: छनौट, अवलम्बन, अभ्यास र प्रचार प्रसारको संरक्षणलाई हेर्नुपर्ने हुन्छ ।

बाल अधिकार सम्बन्धी अवधारणा :

बाल अधिकारको संरक्षणको कुरा गर्दा बालकको सर्वोत्तम हित, भेदभाव विरुद्धको हक जस अन्तर्गत वैवाहिक सम्बन्ध भित्र वा बाहिर जन्मनेको सन्तान, धर्म सन्तान र बाबुआमाको आधारमा सन्तानलाई विभेद नगर्ने अधिकारको संरक्षणको आवश्यकता छ । त्यस्तैगरी दीर्घ जीवन र विकासको अधिकार तथा विचार र भावनाको कदरको सिद्धान्तलाई हेर्नुपर्ने हुन्छ ।

ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार सम्बन्धी अवधारणा :

ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार संरक्षणको कुरा गर्दा ज्येष्ठ नागरिकलाई उचित सम्मान र आदर दिइने, ज्येष्ठ नागरिकको अनुभव र कदर उपयोग गर्ने तथा ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा प्रत्याभूति गर्ने कुरालाई समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ ।

यौनिक अल्पसंख्यकको अधिकार सम्बन्धी अवधारणा :

यौनिक अल्पसंख्यकको अधिकार संरक्षणको लागि यौनिकता वा यौनजन्य व्यवहारको आधारमा कुनै किसिमको भेदभाव नगरिने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तै यौन सामाजिक विषय नभई नीजि विषय हो र यौनजन्य व्यवहार नैतिकताको आधारमा नभई सहमतिको आधारमा हुने विषय हो भन्ने कुरालाई मान्यता दिनुपर्ने हुन्छ । यौनिक व्यवहार व्यक्तिको आफ्नो नितान्त व्यक्तिगत अनुभूतिको विषय हो, शारीरिक बनौटसँग मात्र सम्बन्धित गरिन नहुने मान्यताहरू रहेका छन् ।

अपांगको अधिकार सम्बन्धी अवधारणा :

अपांगता सम्बन्धी अधिकारको संरक्षणको लागि अपांगताको आधारमा कसैलाई कुनै व्यवहारको लागि बन्देज/प्रतिबन्ध/भिन्न व्यवहार/बहिष्करण नगरी फरक क्षमता भएको व्यक्तिको रूपमा हेरी उसको शारीरिक वा मानसिक आवश्यकता अनुसार अपांगता न्यूनिकरण गर्ने गरी आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने मान्यतालाई रहेको छ ।

अल्पसंख्यक वा सीमान्तकृत वर्ग भित्रको अन्तरस्थिति :

फेरि सीमान्तकृत वर्गभित्र पनि सीमान्तकृत अल्पसंख्यकहरू हुन सक्दछन् । अनि कानून जसलाई हामी समावेशीकरण गर्ने माध्यमको रूपमा हेर्दछौं त्यो कानूनले असमावेशीको माध्यम हुन सक्दछ । जे जस्तो भए तापनि सीमान्तताको पहिचानले कारकतत्वको पत्ता लगाई समानताको बाटोमा अगाडी बढ्न मद्दत गर्दछ । त्यसैले यो विषय अर्न्तसम्बन्धित अवधारणा (Crosscutting Concept) को रूपमा पनि आइरहेको छ । सीमान्तकृत वर्गको अन्तरस्थितिको पहिचानले सीमान्तकृतमा परेका वर्ग भित्रको बहिष्करण र भेदभावलाई पत्ता लगाई सम्बोधन गर्न मद्दत गर्दछ ।

सीमान्तकृत वर्गको बहिष्करण र Disempowerment को लागि जिम्मेवार वर्ग :

सीमान्तकृत वर्ग भित्र पनि फरक वर्गहरू फरक तरिकाबाट र फरक क्षेत्रबाट विभेदित वा बहिष्करणमा परिरहेका हुन्छन् । जस्तै: महिला विशेष गरेर घर भित्र र परिवारबाट विभेदित हुन्छन् । दलित समाजबाट सार्वजनिक प्रयोगको ठाउँहरूमा विभेदित हुन सक्दछ । जनजाति राष्ट्रिय नीति र कानूनबाट स्रोत साधनका संस्थागत संरचनामा वा राजनीतिक सहभागितामा विभेदित हुन सक्दछन् । त्यसैले सीमान्तकृत वर्गको संरक्षणको कुरा गर्दा विभेद हुने वा बहिष्करणमा पर्ने ठाउँ, कारकतत्व पहिचान गरिनु पर्दछ ।

सीमान्तकृत वर्गको अधिकारको संरक्षणको कुरा गर्दा आउने द्वन्दात्मक विषयहरू :

सीमान्तकृत व्यक्तिको अधिकारको संरक्षकत्वको कुरा गर्दा द्वन्दात्मक दृष्टिकोणको प्रश्नहरू पनि आउने गर्दछ । मानव अधिकारलाई हेर्ने वा राष्ट्रको सुरक्षालाई हेर्ने अनि आफ्नो नागरिकलाई हेर्ने वा गैरनागरिकलाई हेर्ने, व्यक्तिगत पारिवारिक कानूनको मान्यता वा एकिकृत कानूनको मान्यताको प्रश्न परम्परागत संरचना वा आधुनिक संरचनाका प्रश्नहरू जोडिएर आउँदछन् । यी सबै प्रश्नलाई अधिकारवादी दृष्टिकोणले वर्तमान सामाजिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक अवस्था अनुसार विचार गर्नु पर्दछ । विशेषगरी सांस्कृतिक अधिकारको कुरा गर्दा संस्कृति गतिशील हुन्छ, परिवर्तनशील हुन्छ भन्ने कुरालाई ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । संस्कृतिको नाममा कुनै पनि प्रकार हिंसा वा शोषण वा विभेद हुन्छ, भने त्यो मानव अधिकारको उल्लंघनको विषय हो भन्ने मान्यता दिन आवश्यक छ ।

निश्चित पनि सीमान्तकृत वर्गको अधिकारको लागि संविधान एउटा प्रमुख दस्तावेज हो । जसले संवैधानिक रूपमा नै निश्चित वर्गको शोषण, विभेद र बहिष्करणको मान्यता दिई ती वर्गको अधिकारको संरक्षण गर्न आवश्यक कानून निर्माण गर्न मद्दत गर्दछ । तर संविधान बन्नु मात्र पर्याप्त हुँदैन, संविधानमा प्रयोग हुने भाषामा कानून बनाएर मात्र मौलिक हकको कार्यान्वयन गर्ने भाषाहरू उल्लेख भएका हुन सक्छन् । त्यसैले स्पष्ट मौलिक हकको

माग गर्नु आजको आवश्यकता हो भने कतिपय अवस्थामा संविधानमा भएका अधिकारलाई विस्तारित गर्न कानुन पनि चाहिन्छ । फेरि कानुन मात्र भएर पुग्दैन, जबसम्म कानुन कार्यान्वयन गर्न संस्थागत संरचना निर्माण हुँदैन, स्रोत साधनहरू विनियोजन हुँदैन र सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष भनेको सोच र मान्यता मूल्यको परिवर्तन हो । यसको लागि पनि अझ महत्वपूर्ण पक्ष भनेको राजनीतिक प्रतिबद्धता हो । त्यसैले संविधानसभा हुनु, संविधान बन्नु मात्र ठुलो कुरा होइन, त्यो संवैधानिक अधिकारको व्यवहारमा उपभोग गरिने वातावरणको सिर्जना गर्नु र सीमान्तकृत वर्गहरूलाई समान अधिकारको प्रत्याभुति गर्ने वातावरण र व्यवहारको सिर्जना गर्नु अत्यन्त महत्वपूर्ण रहन्छ ।